

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA IJTIMOIY TADQIQOTLAR

Onlayn ilmiy jurnal

Jild: 04 Nashr: 05 (2025)

www.mudarrisziyo.uz

ISSN: 2992-8931

VATAN HAQIDAGI O‘ZBEK MAQOLLARIDA METAFORIK TAFAKKURNING AKS ETISHI

Shohsanam Bekmuratova

*Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil izlanuvchisi, TDSHU
o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida "Vatan" tushunchasining metaforik ifodalanish usullari kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida "Vatan" konsepti bilan bog'liq metaforik model va sxemalar (masalan, Vatan – ona, Vatan – uy, Vatan – jon) aniqlanadi va ularning xalq ongidagi mental tasvirni shakllantirishdagi o'rni yoritiladi. Metaforalar xalq tafakkurida shakllangan qadriyatlar, hissiyotlar va vatanparvarlik tuyg'ularini qanday ifodalashini ko'rsatish orqali til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib beriladi. Tahlil natijalari tilshunoslik, etnolingvistika va milliy identitetni o'rganish sohalariga tegishli ilmiy asoslar beradi.

Kalit so'zlar: Kognitiv tilshunoslik, metafora, Vatan konsepti, o'zbek maqollari, metaforik tafakkur, milliy qadriyatlar, til va tafakkur.

Kirish qismi: Til inson tafakkurining eng muhim ko'zgusi bo'lib, u orqali insoniyat o'z dunyoqarashi, hissiyoti va qadriyatlarini ifoda etadi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgan maqollar xalq tafakkurining, tarixiy tajribasining va ijtimoiy ongining betakror namunasidir. So'nggi yillarda tilshunoslikda kognitiv yondashuvning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu yondashuv tilni nafaqat aloqa vositasi, balki inson ongidagi bilimlar tizimini ifodalovchi va tashkil etuvchi muhim kognitiv tizim sifatida o'rganadi. Ayniqsa, metafora kognitiv tilshunoslikda inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida ko'riladi.

Metaforalar orqali insonlar murakkab tushunchalarni oddiy va tanish tajriba asosida anglab, o'z ichki kechinmalari, hissiy munosabatlari va axloqiy qarashlarini ifodalaydi. George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasi tilshunoslikda tub burilish yasab, metaforani faqat badiiy ifoda vositasi sifatida emas, balki inson tafakkurining kognitiv modeli sifatida o'rganishga yo'l ochdi [1].

Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida "Vatan" tushunchasi qanday metaforik modellar orqali ifodalanishi, ushbu metaforalar orqali xalq tafakkurida qanday mental konseptlar shakllangani tahlil qilinadi. "Vatan - ona", "Vatan - uy", "Vatan - jon" kabi metaforalar o'zbek xalqining tarixiy xotirasi, milliy g'ururi va ruhiy-ma'naviy olami bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun maqolada til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatish orqali, metaforalar xalqning ongida vatanparvarlik, fidoyilik, muhabbat va sadoqat kabi tushunchalarni qanday shakllantirayotganiga e'tibor qaratiladi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv davrida milliy ong, til va madaniyatni saqlab qolish uchun xalq og'zaki ijodining lingvokognitiv tahlili muhim ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Asosiy qism: Metafora - bu bir soha (manba) tajribasi orqali boshqa bir soha (maqsad) tajribasini tushunish imkonini beruvchi kognitiv vosita hisoblanadi. Lakoff va Johnsonning “Metaphors We Live By” (1980) asarida keltirilganidek, metaforalar oddiygina til birliklari emas, balki ular ongimizda dunyoni qanday tasavvur qilishimizni belgilovchi konseptual strukturalardir.

Konseptual metaforalar uch asosiy komponentdan iborat: Manba sohasi (source domain) – tajribamizda tanish, aniq va moddiy dunyo elementi (masalan: ona, uy, daraxt); Maqsad sohasi (target domain) – tushunilishi qiyin, mavhum yoki murakkab tushuncha (masalan: Vatan, hayot, muhabbat); Xaritasi (mapping) – manba sohasidan maqsad sohasiga o‘tkaziladigan semantik o‘xshashliklar [2].

Masalan, “Vatan — ona” metaforasi orqali inson Vatanga bo‘lgan mehr, hurmat, ehtirom va fidoyilikni ona obraziga bog‘laydi. Bu esa faqat til birliklari emas, balki xalqning ongida shakllangan kognitiv modeldir.

O‘zbek xalq maqollarida “Vatan” tushunchasi ko‘plab metaforik modellar orqali ifodalanadi. Quyidagi asosiy modellarga e‘tibor qaratamiz:

“Vatan – Ona”, “Ona yo‘q – vatan yo‘q”, “Ona tuproq – aziz tuproq”, “Vatan – onadan aziz emas, barobar”

Bu metafora orqali Vatanning mehribon, asrovchi, hayot manbai sifatidagi obraz hosil qilinadi. Shuningdek, Vatan uchun kurashish — ona uchun jon berish kabi sharaflilik deb qaraladi [3].

“Vatan — Uy, boshpana”, “Vatanning bor – boshpana topasan”, “Vatan uysiz – xalq tirsiz”, “Uy bo‘lmas – yurak to‘lmas”

Bu modelda Vatan xavfsizlik, osoyishtalik va shaxsiy erkinlik ramziga aylanadi. Uy metaforasi orqali Vatanning barqarorlik va tinchlik manbai ekanligi ifodalanadi.

“Vatan — Jon, hayot”, “Jon bor ekan – Vatan barhayot”, “Vatanni sevmok – hayotni sevmokdir”, “Vatan – jondan aziz”

Bu metafora Vatanni inson mavjudotining bir qismi sifatida tasvirlaydi. Vatan nafaqat geografik makon, balki insonning ruhiy-psixologik tayanchi sifatida tushuniladi.

“Vatan - Muqaddaslik”, “Vatan tuprog‘i - sajdagoh”, “Yovdan oldin, imonni, keyin - yurtini asra”, “Vatan sha‘ni - dindan ustun emas”

Bu model Vatanni diniy va axloqiy qadriyatlar darajasiga ko‘taradi. Vatan uchun kurash – muqaddas jihat sifatida talqin etiladi [4].

Metafora nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki inson tafakkurining asosiy tushunish, tasniflash va anglash usulidir. Xalq og‘zaki ijodida metaforalar inson tajribasining chuqur qatlamlarini ifodalaydi va muayyan konseptlarning milliy modelini yaratadi. “Vatan” konsepti bilan bog‘liq o‘zbek maqollarida xalq tafakkuri quyidagi yo‘nalishlarda aks etadi:

Vatan haqidagi maqollarda ishlatilgan metaforalar nafaqat rasmiy-davlat tasavvurini, balki insonning emotsional, ruhiy dunyosini ochib beradi. Masalan:

“Vatan — onaning bag‘ridir.”

Bu maqolda vatan ona obrazi orqali ifodalanib, muhabbat, mehr, ishonch va xavfsizlik tuyg‘ularini uyg‘otadi. Shu kabi maqollar orqali vatanparvarlik, fidoyilik, minnatdorchilik, milliy iftixor kabi hissiyotlar kuchayadi.

Metaforalar orqali xalq o'z qadriyatlarini avlodlardan avlodga uzatadi. Masalan:

“Vataning bor – boshpana topasan” - bu maqolda *“Vatan”* = *“uy”*, *“panoh”* degan mental modelga asoslaniladi. Bu o'zbek xalqining tinchlik, xavfsizlik va doimiylikka intilishini ko'rsatadi. Shuningdek, maqollar orqali muqaddaslik, sha'n, or-nomus, fidoyilik kabi qadriyatlar shakllanadi [5].

Metaforik tafakkur milliy o'zlikni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Vatanga oid maqollar nafaqat axloqiy mezon, balki mafkuraviy tarbiya vositasi ham bo'lib xizmat qiladi. Masalan:

“Vatan uchun jon fido” — bu nafaqat metafora, balki har bir avlod uchun g'oyaviy yo'nalishdir.

Metaforalar orqali vatan faqat geografik hudud emas, balki tarixiy xotira, e'tiqod, madaniy uyg'unlik ramzi sifatida shakllanadi.

O'zbek xalq maqollarida *“Vatan”* konsepti bir necha asosiy metaforik model orqali anglatiladi, jumladan: *Vatan - ona*, *Vatan - uy*, *Vatan - jon*, *Vatan - muqaddas joy*. Bu metaforalar xalq tafakkurida chuqur ildiz otgan. Metaforalar xalqning madaniy, emotsional va axloqiy qadriyatlarini ifodalaydi. Ular til birliklari bo'lishi bilan birga, ongda shakllangan mental model sifatida ham xizmat qiladi. Kognitiv yondashuv asosida metaforik tahlil til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib beradi. *“Vatan”* metaforalari orqali xalq tafakkurida vatanparvarlik, fidoyilik, hurmat va sadoqat kabi tushunchalar shakllanadi.

Vatan konsepti orqali xalq tafakkurida milliy identitet, tarixiy xotira va madaniy o'zlik namoyon bo'ladi. Bu esa xalq og'zaki ijodining nafaqat badiiy, balki kognitiv va ijtimoiy funktsiyalarini ham ochib beradi.

Ushbu tahlillar lingvokognitiv tadqiqotlar doirasida maqollarni o'rganishning dolzarbligini tasdiqlaydi va milliy til madaniyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek maqollaridagi *“Vatan”* konsepti kognitiv metaforalar orqali xalq tafakkurida keng va chuqur aks etadi. Bu metaforalar xalqning emotsional dunyosi, qadriyatlar tizimi va milliy identiteti bilan bevosita bog'liq. *“Vatan - ona”*, *“Vatan - jon”*, *“Vatan - uy”* kabi modellar nafaqat til ifodasi, balki ongda shakllangan konseptual strukturalardir.

Maqolada tahlil qilingan metaforalar shuni ko'rsatadiki, xalq tafakkurida vatan tushunchasi har doim mehr, sadoqat, sadoqat va muqaddaslik kabi kategoriyalar bilan uyg'unlashgan. Kognitiv yondashuv asosida bunday maqollarni o'rganish til va tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqani chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. 1980. – 470 p.
2. Янкова, В. В. *Когнитивная лингвистика: Введение в концептуальный анализ*. М.: Академия. 2009. –С.80
3. Sharipov, S. “O'zbek maqollarida konseptual metafora: kognitiv tahlil”. *O'zbek tili va adabiyoti*, №3, 2012. –B. 45–51.
4. Qodirov, A. “Kognitiv tilshunoslik va metafora nazariyasining zamonaviy talqinlari”. *Filologiya masalalari*, №2, 2020. –B. 33–38.
5. Ganieva, M. “Vatan tushunchasining lingvokognitiv tahlili”. *Milliy til va ong*, №1, 2019. –B. 17–22.

6. Bobojonov O. “O‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar va ularning metaforik ifodasi”. O‘zbek tili va adabiyoti, №4, 2021. –B. 29–34.
7. Bekmuratova S. M. Q. CULTURAL FEATURES OF PROVERBS IN ENGLISH AND UZBEK ON THE TOPIC OF HOMELAND //Scientific progress. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 153-157.
8. Bekmuratova S. Linguocultural features of proverbs on the topic of patriotism in the Uzbek and English languages //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 1-3.
9. Bekmuratova Shohsanam Muxtorbek Qiz THE CONCEPT OF “PATRIOTISM IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS” // EJAR. 2024. №7S. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-concept-of-patriotism-in-english-and-uzbek-proverbs> (дата обращения: 13.04.2025).